

Pre-master Religiewetenschappen
Pre-master Theologie

Pre-master werkstuk

FTR-RSPM 150
FTR-THPM 150

Werkplaats (eind)werkstuk

FTR-RTBA 350

Studiehandleiding 2017-2018

Radboud Universiteit

© 2017 Faculteit der Filosofie, Theologie & Religiewetenschappen – Radboud Universiteit Nijmegen
Opleidingscoördinator: dr. Paul Vermeer
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen
Tel. 024- 361 1459
Fax 024- 361 1802
E-mail: P.Vermeer@ftr.ru.nl
Internet: www.ru.nl/ftr

INHOUD

1.	Werkplaats werkstuk	4
1.1	Inhoud, plaats en functie	4
1.2	Doelstelling	4
1.3	Aanmelding	5
1.4	Periode, roostering en studiebelasting	5
2.	Pre-master werkstuk	7
2.1	Inhoud, vorm en omvang	7
2.2	Begeleiding	8
2.3	Beoordeling	8

BIJLAGEN

A	Pre-master werkstuk thema's 2017-2018	10
B	Beoordelingsformulier werkstuk	13
C	Frauderegeling, verklaring van eigen werk	15
D	Eindtermen Pre-master Religiewetenschappen en Pre-master Theologie	16
E	Handleiding: Schrijven van het werkstuk/de scriptie	18

1 WERKPLAATS (EIND)WERKSTUK

1.1 Inhoud, plaats en functie

Belangrijk onderdeel van de pre-master is het schrijven van een wetenschappelijk werkstuk. Het werkstuk biedt studenten de mogelijkheid om zich te verdiepen in een specifieke vraagstelling van de religiewetenschappen resp. theologie. De voorbereiding en begeleiding vinden plaats in het kader van het practicum 'Academische vaardigheden' (FTR-RTPM100) en 'Werkplaats eindwerkstuk' (FTR-RTBA350) met aanwezigheidsplicht. De werkplaats wordt aangeboden aan bachelor en pre-master studenten. Voor bachelor studenten is het wetenschappelijk werkstuk ook de afronding van de bachelor opleiding. Dat is voor pre-master studenten niet het geval. Daarom kunnen deeltijd studenten al in het eerste jaar de werkplaats volgen en het werkstuk schrijven. Studenten leren hier - onder begeleiding van een docent en met feedback van medestudenten - stapsgewijs een vraagstelling voor het eigen werkstuk te ontwikkelen, doelgericht naar relevante literatuur te zoeken en deze literatuur vanuit de vraagstelling te lezen en samen te vatten. Vervolgens worden pogingen ondernomen om de vraagstelling vanuit de gevonden literatuur en de hieruit voortvloeiende inzichten en conclusies te beantwoorden. Deze stappen worden door de individuele studenten uitgevoerd en in de werkplaatsgroepen besproken. Het pre-master werkstuk wordt aan het einde van het semester afgerond.

Wat betreft de inhoud van het werkstuk hebben studenten de keuze uit zes thema's. De studenten zijn verplicht om via OSIRIS zich in te schrijven voor het pre-master werkstuk en de 'werkplaats (eind)werkstuk'. Per werkplaatsgroep is het aantal studenten beperkt tot 6 studenten (vol is vol!).

1.2 Doelstelling

Het pre-master werkstuk is het resultaat van zelfstandig en zorgvuldig (literatuur)onderzoek op een afgebakend zelf gekozen terrein. Het werkstuk getuigt van zorgvuldige omgang met de geraadpleegde literatuur (in verwijzingen en bibliografie, in samenvattingen, in de wijze waarop de teksten in hun relevante historische context worden geplaatst). Met een succesvol afgerond pre-master werkstuk tonen studenten in staat te zijn een wetenschappelijke vraagstelling academisch verantwoord te benaderen en te beantwoorden. De studenten beschikken dan over

- kennis van zaken met betrekking tot het onderwerp waarover het (literatuur)onderzoek binnen religiewetenschappen handelt
- de vaardigheid om de verschillende stappen in een religiewetenschappelijk (literatuur)onderzoek te zetten, namelijk
 - o het formuleren van een vraagstelling,
 - o het verzamelen en verwerken van de relevante literatuur,
 - o het verzamelde materiaal uitwerken in een betoog dat helder is opgebouwd
 - o een keuze of standpunt met argumenten onderbouwen, conclusies trekken.

1.3 Aanmelding

Wanneer studenten willen beginnen aan hun eindwerkstuk, zijn zij verplicht om via OSIRIS zich eerst in te schrijven de 'werkplaats (eind)werkstuk' (FTR-RTBA 350) en pas hierna voor het pre-master werkstuk (FTR-RSPM 150, FTR-THPM 150). De werkplaats wordt in het tweede semester aangeboden. Per werkplaatsgroep is het aantal studenten beperkt tot 6 studenten (vol is voll!).

In de eerste collegeweek van het tweede semester start het practicum met de gekozen werkplaatsgroepen. De bijeenkomsten vinden plaats om de week op *donderdag 15.45 – 17.15 uur*.

1.4 Periode, roostering en studiebelasting

De cursus wordt in het studiejaar 2017-2018 in het tweede *semester* op de donderdag aangeboden om 15.45 – 17.15 uur.

Lokalen voor 2016-2017:

Verdachte gelovigen	dr. Gian Ackermans	zie rooster
Secularisering en sacralisering	dr. Elisabeth Hense	zie rooster
Tekst als toetssteen	dr. Mathijs den Dulk	zie rooster
Geleefde religie	prof. dr. Peter Nissen	zie rooster
Religieuze identiteit....	dr. M. Scherer-Rath	zie rooster
Religieus-etnische grenzen en ...	dr. Roel Meijer	zie rooster

Het rooster en de inhoud van de bijeenkomsten kan (afhankelijk van de afspraken met de betreffende docent/e) voor het tweede semester 2017-2018 als volgt uitzien:

Week 6 - bijeenkomst 1:

(Korte) introductie op het thema, suggestie voor onderwerpen binnen het thema, uitleg van de te volgen procedure en uitleg: hoe schrijf ik een onderzoeksvorstel?

Week 8 - Bijeenkomst 2:

Bespreking van de onderzoeksvorstellen

Week 10 - bijeenkomst 3:

Bespreking van de eerste paragraaf

Week 12 - bijeenkomst 4:

Bespreking van geschreven eerste paragraaf

Week 15 - bijeenkomst 5:

Bespreking van tweede paragraaf

Week 17 - bijeenkomst 6:

Bespreking van eerste versie van gehele scriptie

Week 20 - bijeenkomst 7:

Bespreking van definitieve versie

De studenten die het eindwerkstuk succesvol afronden, ontvangen 10 EC. Deze 10 EC zijn als volgt opgebouwd:

<i>Studiebelastinguren (SBU)</i>	<i>Contacttijd</i>	<i>Zelfstudietijd</i>
10 EC = 280 SBU	7 CU = 14 SBU (7 bijeenkomsten van 2 uur)	280 - 14 = 266 SBU

<i>Zelfstudie-activiteit</i>	<i>Aantal uren</i>
Contacturen practicum 'Werkplaats (eind)werkstuk'	14 uur
Oriëntatie	26 uur
Lezen en schrijven eerste concept	100 uur
Schrijven	100 uur
Afronding	40 uur
Totaal	280 uur

2 PRE-MASTER WERKSTUK

2.1 Inhoud, vorm en omvang

Het pre-master werkstuk heeft een omvang van 7000-8000 woorden, getypt op A4-formaat en exclusief titelblad, plagiaatsverklaring, inhoudsopgave, noten, literatuuropgave en bijlagen.

Het werkstuk:

- heeft een titelpagina met daarop:
 - de titel,
 - de naam van de auteur en studentnummer,
 - de naam van de begeleidende docent,
 - de vermelding “Pre-master werkstuk van de pre-master opleiding NN¹ aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen”,
 - het aantal woorden,
 - en de vermelding van de maand en het jaar waarin het werkstuk is afgesloten.
- heeft een (onder)titel die de inhoud ervan dekt.
- heeft een persoonlijk ondertekende verklaring van eigen werk (zie bijlage C).
- heeft een korte samenvatting (max. 120 woorden).
- is geschreven in goed, helder en grammaticaal correct Nederlands (voor niet-Nederlandstalige werkstukken geldt dit *mutatis mutandis*).
- is het resultaat van zelfstandig werk conform het artikel ‘Fraude bij examens en examenonderdelen’ van de desbetreffende Onderwijs- en Examenregeling.
- kent verschillende stijlen (argumentaties, kritiek, vragen, parafrasen, citaten, etc.) als zodanig herkenbaar.
- heeft een structuur zoals gebruikelijk is voor een wetenschappelijke verhandeling (bijvoorbeeld: titel, inhoudsopgave, inleiding, probleem-, doel- en vraagstelling, uitwerking, conclusie).
- heeft een overzichtelijke indeling in onderdelen (zoals hoofdstukken, paragrafen, alinea’s, bijlagen, intermezzi, register).
- bevat consistente verwijzingen en een aparte bibliografie, beide opgesteld volgens **Chicago-Style**.
- citeert de brontekst dan wel een erkende vertaling.
- bevat een verantwoording van (zelfgemaakte of aangehaalde) vertalingen.

¹ NN: naam van de opleiding invullen

Indien twee of meer studenten gezamenlijk een werkstuk schrijven, dienen er, naast gemeenschappelijke hoofdstukken, als zodanig herkenbare afzonderlijke bijdragen van elke betrokken student te worden opgenomen.

2.2 Begeleiding

De studenten krijgen opdrachten en ontvangen feedback door de begeleidende docent/e. Voor de voortgang van het schrijven van het bachelorwerkstuk is het van belang dat de studenten zo snel mogelijk starten met eerste opzetten en onderdelen van de scriptie. Tijdens de werkplaatsbijeenkomsten geven de docenten en medestudenten feedback op de stukken.

2.3 Beoordeling

De werkstukken worden aan het eind van de periode beoordeeld door de begeleidende docent samen met één van de andere vier docenten van de zes werkplaatsen. De zes docenten vormen samen met de opleidingscoördinator de eindwerkstukcommissie. Deze commissie is verantwoordelijk voor de organisatie en de uitvoering van de werkplaatsen en voor de beoordeling van de eindwerkstukken. De beoordeling wordt vastgesteld door het gemiddelde cijfer van twee beoordelende docenten. Hiervoor maken zij gebruik van het beoordelingsformulier (zie bijlage B). Wijken de beoordelingen meer dan 1.5 van elkaar af, houden de twee beoordelende docenten met de opleidingscoördinator overleg om tot een beargumenteerd eindcijfer te komen. In geval van een conflict wordt een derde onafhankelijke lezer gevraagd het werkstuk te beoordelen. Op basis van de drie beoordelingen stellen dan de begeleidende docent en de opleidingscoördinator het eindcijfer vast. Geven twee van de drie beoordelende docenten een onvoldoende wordt het werkstuk met een onvoldoende beoordeeld.

Deadline

Het pre-master werkstuk moet digitaal via de Blackboard-course van de eigen werkplaats bij de begeleidende docent worden ingediend tot uiterlijk **22 juni 2018**. Via een Turnitin-assignment wordt het werkstuk op plagiaat getoetst. De tweede en laatste mogelijkheid om het werkstuk voor de eerste keer of (bij een onvoldoende resultaat) voor de tweede in te dienen (via Blackboard en Turnitin-assignment) is uiterlijk **13 augustus 2018**.

Beoordelingsproces

1. De **studenten** dienen via Blackboard (Turnitin-assignment) bij de begeleidende docent een *digitale versie* van het werkstuk in. Vervolgens sturen de studenten *een digitaal bestand* aan de opleidingscoördinator (p.vermeer@ftr.ru.nl). De naam van het digitale bestand moet als volgt worden opgemaakt: PM + studiejaar + opleiding; TH/RW + achternaam (bv. 'PM 17-18 RW Janssen').
2. De **opleidingscoördinator** zorgt ervoor dat een tweede lezer (docent uit de eindwerkstukcommissie) het werkstuk ter beoordeling ontvangt.
3. De **begeleidende docent** en de tweede lezer hebben twee weken de tijd om na afloop van de deadline het werkstuk m.b.v. het beoordelingsformulier te beoordelen. De begeleidende docent en de tweede lezer sturen de beoordelingen naar de opleidingscoördinator. De begeleidende docent stuurt aanvullend een pdf-bestand van de turnitin-toets naar de opleidingscoördinator. Hij neemt na ontvangst contact op met de begeleidende docent.
 - a. In het geval van een positief resultaat:
 - i. De *opleidingscoördinator* stuurt de twee beoordelingsformulieren, het definitieve beoordelingsformulier met het eindcijfer, de turnitin-toets en het di-

- gitale pdf-bestand van het eindwerkstuk naar de *onderwijsadministratie*. De *begeleidende docent* en de *tweede lezer* ontvangen door de *opleidingscoördinator* de twee beoordelingen en het definitieve beoordelingsformulier met eindcijfer.
- ii. Vervolgens geeft de *begeleidende docent* het eindcijfer (incl. het definitieve beoordelingsformulier en de beoordelingsformulieren van de 1ste en 2de lezer) door aan de student. Studenten hebben geen recht meer op uitgebreid inhoudelijk feedback op het eindwerkstuk omdat hiervoor voldoende ruimte was tijdens de bijeenkomsten van de werkplaatsen.
- b. In het geval van een negatief resultaat:
- i. De *opleidingscoördinator* stuurt de twee beoordelingsformulieren, het definitieve beoordelingsformulier met het eindcijfer, de turnitin-toets en het digitale pdf-bestand van het eindwerkstuk naar de *onderwijsadministratie*. De *begeleidende docent* en de *tweede lezer* ontvangen door de *opleidingscoördinator* de twee beoordelingen en het definitieve beoordelingsformulier met eindcijfer.
 - ii. Vervolgens geeft de *begeleidende docent* het eindcijfer (incl. het definitieve beoordelingsformulier en de beoordelingsformulieren van de 1ste en 2de lezer) door aan de student. De student kan dan ter verbetering van het werkstuk de begeleidende docent om advies vragen.
- c. In het geval dat de twee beoordelingen meer dan 1.5 divergeren:
- i. De *opleidingscoördinator* neemt contact op met de *twee beoordelende docenten* om de casus gezamenlijk te bespreken. Is het niet mogelijk om overeenstemming te bereiken, wordt door de *opleidingscoördinator* een *derde onafhankelijke lezer* benoemd om het werkstuk te beoordelen. Het eindcijfer wordt dan berekend uit het gemiddelde van de drie beoordelingen. Geven twee van de drie beoordelende docenten een onvoldoende wordt het werkstuk met een onvoldoende beoordeeld.
 - ii. De *opleidingscoördinator* stuurt de drie beoordelingsformulieren, het definitieve beoordelingsformulier met eindcijfer, de turnitin-toets en het digitale pdf-bestand van de scriptie naar de *onderwijsadministratie*. De *begeleidende docent* en de *tweede en derde lezer* ontvangen door de *opleidingscoördinator* de drie beoordelingen en het definitieve beoordelingsformulier met eindcijfer.
 - iii. Vervolgens geeft de *begeleidende docent* het eindcijfer (incl. het definitieve beoordelingsformulier en de beoordelingsformulieren van de 1ste, 2de en mogelijke 3de lezer) door aan de student. Studenten hebben geen recht meer op uitgebreid inhoudelijk feedback op het eindwerkstuk omdat hiervoor voldoende ruimte was tijdens de bijeenkomsten van de werkplaatsen. Zij kunnen wel het definitieve beoordelingsformulieren inzien.
4. Het beoordelingsproces van de **tweede kans** dient uiteindelijk afgerond te zijn op 30 augustus. De studenten zijn ervoor verantwoordelijk dat het werkstuk op tijd bij de docenten zijn ingediend. Het is niet wenselijk de onderwijsadministratie of de begeleidende docent vóór 30 augustus te benaderen.

Bijlage A: Pre-master werkstuk thema's 2017-2018

Tekst als toetssteen

Eén van de kenmerken van de joodse, christelijke en islamitische tradities is dat zij grote waarde hechten aan heilige teksten, resp. de Hebreeuwse bijbel, de Christelijke bijbel en de Koran. Mentale beelden of ideeën over wie of wat God is, wat geloof en ethisch goed leven betekent, zijn vaak afgeleid uit of te herleiden tot Bijbelteksten. Die teksten vormen de toetssteen van onderzoek en van gedrag en levensovertuiging. Vragen die aan de orde kunnen komen in een bachelorscriptie zijn bijvoorbeeld:

- Hoe kun je recht doen aan teksten die ontstaan zijn in een cultuur en omgeving die anders is dan de onze?
- Hoe kun je recht doen aan teksten die een lange ontstaansgeschiedenis gehad hebben?
- Hoe kun je een nader te selecteren tekst op een juiste wijze interpreteren?

Verantwoordelijke docent: dr. Mathijs den Dulk

Verdachte gelovigen

In het religieus besef van 21^e eeuwse West-Europeanen is religie vaak in hoge mate subjectief en verbonden met individueel welbevinden. Dat vinden de meesten van ons wel zo prettig. Godsdiensthistorisch is dat echter een eenzijdig beeld en wie vandaag de dag de krant met wereldnieuws opslaat, kan er nauwelijks omheen: godsdienstigheid wordt vaak bepaald door *plichten* en *verboden* die aan de leden van een kerk of de aanhangers van een religie door de gemeenschap worden opgelegd. Inhouden worden verplichtend opgelegd, gedrag wordt voorgeschreven, en vooral: overtreders worden in naam van de gemeenschap tot de orde geroepen. Soms lijken gelovigen bij voorbaat onder verdenking te staan.

De bachelorscriptanten van de kernleerstoel *Geschiedenis van het Christendom* werken mee aan ons onderzoeksprogramma *Transformations of Concepts, Practices and Representations of Disciplinization in the History of Christianity*. In ons onderzoek richten wij ons op de twintig eeuwen geschiedenis van de latijnse katholieke kerk.

Wij houden ons bezig met vragen als: hoe werden voorschriften opgelegd en gehandhaafd? welke denkbeelden en praktijken werden als afwijkend (ketter) en ontoelaatbaar gekwalificeerd? hoe werden overtreders aangepakt? werden alle christenen over dezelfde disciplinaire kam geschoren? welke beeldvorming bestaat er omtrent 'afwijkende christenen'?

Deze vragen kunnen resulteren in een kleinschalig onderzoek naar:

- denkbeelden van ketterse stromingen en individuen uit de middeleeuwen (bv. Katharen)
- de werkwijze van het kerkelijk strafrecht in het verleden (bv. inquisitie)
- de literaire beschrijving van vormen van geloofsdwang (ketter in romans)
- kerkelijke voorschriften voor kloosterlingen en specifieke leeftijds- of beroepsgroepen
- theorie en praktijk van kerkelijke boete en biecht (bv. biechtvaders en biechtelingen)

Verantwoordelijke docent: dr. Gian Ackermans

Geleefde religie

Religieuze verschijnselen en activiteiten kunnen binnen religiestudies in allerlei samenhangen worden bestudeerd. In de laatste jaren komt er steeds meer aandacht voor de benadering van geleefde religie ('lived religion'), d.w.z. hoe aanhangers van de verschillende religies hun religie in praktijk brengen en hoe ze dit ervaren en beleven. Om dit te achterhalen moet je een verschijnsel of activiteit onderzoeken in samenhang met de bijbehorende handelingen, personen, belevingen en opvattingen. Het gaat dan gewoonlijk om één concrete situatie, waarin (specifieke religieuze) betekenissen oplichten uit de gehele samenhang van de betrokken personen, handelingen, ideeën en belevingen. Wanneer wij bijvoorbeeld een tekst bestuderen onder dit oogpunt van geleefde religie, kijken we naar een concrete toepassing of gebruikswijze van deze tekst, naar de betekenis-voor-deze-gebruikers. De 'officiële' theologische betekenis van de tekst (exegese, doctrine) blijft meer op de achtergrond; we houden er wel rekening mee. Op analoge wijze kun je religieuze voorwerpen, rituelen, symbolen of instituties onderzoeken op 'geleefde' betekenissen in concrete situaties. Dit vergt dus niet alleen aandacht voor of onderzoek van gangbare betekenissen, maar ook voor manieren van behandelen en voor persoonlijke ervaringen van betrokkenen. Het voordeel van deze benadering is dat ze inzicht oplevert in concrete betekenissen van religie voor gewone mensen, in het dagelijkse leven.

Verantwoordelijke docente: prof. dr. Peter Nissen

Religieuze identiteit, (inter)religieuze communicatie en sociale cohesie

In het onderzoeksprogramma van empirische en praktische religiewetenschappen staat de bestudering van de hedendaagse geleefde religie centraal. Omdat de religieuze zelfbepaling van individuen tot stand komt in een sociaal verband met andere mensen en groepen, kan het daarbij zowel gaan over de religieuze identiteit van individuen als die van organisaties. Inhoudelijk wordt religieuze identiteit bepaald door (gedeeltelijke) identificatie met een traditie (of tradities) van teksten, praktijken en overtuigingen die het menselijk bestaan verbinden met een bovennatuurlijke werkelijkheid. Als vanzelfsprekend wordt in een pluriforme samenleving de religieuze identiteit zowel binnen groepen als tussen groepen beleefd en gecommuniceerd. In (inter-)religieuze communicatie drukt men niet alleen uit wie men is en waar men voor staat, maar de inhoud en de wijze van communicatie is op haar beurt ook bepalend voor de religieuze zelfbepaling. Deze religieuze zelfbepaling van individuen en groepen, alsook de (inter)religieuze communicatie is vervolgens van invloed op de cohesie van de samenleving. Religie kan daarbij zowel een positief (in termen van solidariteit) als een negatief (in termen van conflict) effect hebben op de sociale cohesie.

Binnen dit brede onderzoeksprogramma zijn talrijke thema's mogelijk om de bachelorscriptie te schrijven. Daarbij kan men aansluiten bij concrete thema's van lopend onderzoek (bv. in onderzoek binnen gezin, onderwijs, geestelijke verzorging, interreligieuze verhoudingen of beleid), of kan op eigen initiatief een meer concreet onderwerp worden voorgesteld. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan: "Welke rol spelen religieuze gemeenschappen en instituties vandaag nog in de constructie van de religieuze identiteit van individuen?"; "Hoe wordt religie overgedragen in het gezin?"; "Hoe kan de communicatie tussen mensen met een verschillende religieuze achtergrond worden verbeterd?"; "Wat is de rol en taakstelling van professionals op het terrein van religie in (semi-)openbare instellingen?"; "Welke rol spelen religiositeit en spiritualiteit in het omgaan met onverwachte levenservaringen?"; of "Is er een verschil tussen gelovigen en niet-gelovigen wat betreft solidariteit met medemensen?".

Verantwoordelijke docent: dr. Michael Scherer-Rath

Secularisering en sacralisering. Kritische reflecties bij de 'terugkeer van de religie'

De lange tijd als onomstotelijk beschouwde theorie van de secularisering wordt tegenwoordig door sociaal wetenschappelijk en historisch onderzoek aan kritiek onderworpen. Er blijken punten van kritiek te zijn op belangrijke aspecten van deze theorie en er doen zich zowel in onze cultuur en samenleving als in andere delen van de wereld verschijnselen voor die wetenschappers doen spreken van een 'terugkeer van religie'. Religie, de hang naar en het bewustzijn van een zingevend kader dat het gehele bestaan omspant, wordt opnieuw door velen serieus genomen, in en met name ook buiten gevestigde religieuze gemeenschappen en instituties. Voor religiewetenschappers en voor theologen lijkt het zaak te zijn zich hiervan een kritisch beeld te vormen. Er zijn in onze samenleving en elders onder mensen ervaringen en belevingen van sacraliteit die hun aandacht vragen en er doen zich ontwikkelingen voor van sociale en rituele aard die op een nieuwe verrassende manier het besef van 'het heilige' in onze seculiere tijd voeden. Voer voor kritische theologen en religiewetenschappers!

Verantwoordelijke docente: dr. Elisabeth Hense

Religieus-etnische grenzen en grensoverschrijdingen

De afbakening van grenzen, of dit nu nationale grenzen, etnische grenzen of religieuze grenzen betreft, komt steeds meer onder druk als gevolg van globalisering en pluriformiteit. De toestroom van migranten en vluchtelingen zet de nationale en Europese identiteit onder druk. De komst van andersgelovigen creëert een pluriforme religieuze markt. De vanzelfsprekendheid van groeps-grenzen en identiteiten wordt daardoor ambigue en grenzen worden veelal opnieuw getrokken.

De bestudering van grenzen is vooral interessant daar waar grenzen worden overschreden. De normen en waarden die door grensafbakening worden bewaakt, zijn vaak onzichtbaar en worden pas inzichtelijk wanneer de grenzen worden overschreden. Dit leidt vaak tot heftige reacties van 'grensbewakers.' Wat zijn motieven van grensoverschrijders? Hoe reageert de gemeenschap? Welke (veelal impliciete) normen en waarden worden eigenlijk overschreden? Hoe kunnen grenzen worden geslecht? Het thema grensafbakening en grensoverschrijding kan zowel op ruimtelijke als op symbolische dimensies worden onderzocht.

Concrete manieren waarop de afbakening van grenzen en de overschrijding daarvan bestudeerd kunnen worden, zijn onder andere:

- Wat betekent de komst van grote groep (moslim)migrantten of vluchtelingen voor een gemeenschap? Welke processen van afbakening van 'wij en zij' vinden plaats?
- Hoe vindt (etnisch-religieuze) identiteitsafbakening plaats vanuit verschillende (etnisch-religieuze) groepen?
- Wat gebeurt er wanneer iemand van geloof verandert, hoe wordt er door de omgeving gereageerd op deze grensoverschrijding? Hoe wordt de bekeerling door de nieuwe geloofsgemeenschap opgenomen?
- Wat gebeurt er als iemand uit een (steng) gelovige gemeenschap treedt en ongelovig wordt? Wat zijn de oorzaken of motieven, de processen en de reacties van de gemeenschap. Hoe wordt een nieuwe identiteit en levensstijl gecreeërd?

Verantwoordelijke docente: dr. Roel Meijer

Bijlage B: Beoordelingsformulier 'Werkstuk'

De werkstukken worden m.b.v. de volgende criteria per aspect beoordeeld met een cijfer van 1-10. Volgens de aangegeven gewichtsverdeling vormt het gemiddelde van het betreffende beoordelingscriterium een onderdeel van het eindcijfer.

Student/e:		Datum:		Score
Titel:		Studentnummer:		
Eerste beoordelaar:				
Onderwerp (20%)				0
Inkadering	Het onderwerp is goed ingekaderd binnen het wetenschapsgebied. De status quaestionis geeft de positie van het onderwerp in het wetenschapsgebied goed weer.			0
Vraagstelling of/en hypothese	De onderzoeksvraag (of/en hypothese) is duidelijk en is helder afgebakend			0
Materiaalverzameling	De student heeft op adequate wijze de bij de thematiek passende literatuur en bronnen verzameld (adequate heuristiek).			0
Inhoud (60%)				0
Opbouw	Het stuk is voorzien van een inleiding waarin wordt ingegaan op de aanleiding van het onderzoek, de thematiek, de bestaande literatuur de gebruikte methode en de structurering van de tekst. Het werkstuk is goed gestructureerd en opgebouwd			0
Methode	Er is een zakelijke onderbouwing en operationalisering van de gekozen methode, gebruikte begrippen en achterliggende theorie. Verworven kennis en inzichten worden inhoudelijk juist weergegeven. De inhoud van bronnen en literatuur wordt inhoudelijk correct weergegeven.			0
Resultaten	De student heeft op kritische en methodisch naspreekbare wijze de informatie uit literatuur en bronnen verwerkt in zijn/haar betoog. De conclusies zijn gerechtvaardigd, gezien de resultaten van het onderzoek.			0
Conclusies	De conclusies geven antwoord op de vraagstelling.			0
Werkproces en niveau (10%)				0
Zelfstandigheid en academische houding	De student heeft in het werkproces zelfstandig gefunctioneerd met een wetenschappelijke attitude en heeft de ontvangen feedback en kritiek goed verwerkt			0
Wetenschappelijk niveau	Er is een duidelijk onderscheid tussen hoofd- en bijzaken			0
Taal en vorm (10%)				0
Taalgebruik en leesbaarheid	De spelling is correct. De tekst is helder en loopt vloeiend. Er is eenheid van stijl.			0

Bronvermelding / referenties	Wordt op verantwoorde wijze van noten en/of appendices gebruik gemaakt? Zijn de citaten, verwijzingen en bronvermeldingen correct en compleet? Is de literatuurlijst in orde?		0
Beoordeling 1ste beoordelaar			0
Bonus begeleidingsproces (max. + 0,5)			0
Afgerond:			0

Bijlage B: Frauderegeling

In het algemene gedeelte van de Onderwijs- en examenregeling van de Faculteit FTR staat onder artikel 5.10:

- “1. Onder fraude wordt verstaan het handelen of nalaten van een examinandus dat erop gericht is het vormen van een juist oordeel omtrent zijn kennis, inzicht en vaardigheden geheel of gedeeltelijk onmogelijk te maken.
2. Onder plagiaat wordt verstaan het, al dan niet in bewerkte vorm, overnemen van teksten of bestanden zonder voldoende en eenduidige bronvermelding. Plagiaat is een vorm van fraude.
3. In geval van fraude tijdens een tentamen kan de examinerende de student uitsluiten van (verdere) deelname aan het betreffende tentamen. Uitsluiting heeft tot gevolg dat geen uitslag wordt vastgesteld van dat tentamen.
4. Om fraude tijdens tentamens tegen te gaan dient elke student zich bij deelname aan een tentamen te legitimeren met een collegekaart of identiteitskaart.
5. Een constatering van fraude kan ertoe leiden dat de student op grond van een schriftelijk verslag van de examinerende omtrent het voorgevallene door de examencommissie wordt uitgesloten van deelname aan het betreffende examenonderdeel gedurende het semester waarin de fraude werd geconstateerd en eventueel het daarop volgende semester.
6. Voordat de examencommissie een besluit tot uitsluiting neemt, stelt zij de student in de gelegenheid te worden gehoord.
7. De examencommissie kan nadere regels stellen betreffende de vaststelling van fraude.”

De Koninklijke Nederlandse Academie der Wetenschappen (KNAW) heeft een uitstekende brochure uitgebracht. Deze publicatie is expliciet bedoeld voor studenten en jonge onderzoekers bij het ontwikkelen van een eigen wetenschappelijk normbesef: KNAW [ed. J. Heilbron et al.] (2005). *Wetenschappelijk onderzoek: dilemma's en verleidingen*. Tweede druk. Gratis te downloaden via www.knaw.nl/Content/Internet_KNAW/publicaties/pdf/20041076.pdf

Studenten dienen achter de titelapagina de volgende verklaring op te nemen en te ondertekenen:

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, NN, dat voorliggende werkstuk getiteld TITEL, zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats, datum

Bijlage C: Eindtermen Pre-master Religiewetenschappen en Pre-master Theologie

De pre-master religiewetenschappen kent de volgende doelstelling en eindtermen:

Doelstelling

- ontwikkeling van kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes op het gebied van de wetenschappelijke, interdisciplinaire bestudering van religies en (niet-religieuze) levensbeschouwingen; de combinatie van diverse interne en externe perspectieven gebeurt met het oog op comparativiteit en oordeelsvorming
- academische vorming, vooral kritische oordeelsvorming, communicatieve vaardigheden en leervaardigheden, met het recht op toegang tot de master religiewetenschappen.

Eindtermen

- Studenten hebben kennis van en inzicht in de ontstaansgeschiedenis en de actuele situatie van de wereldreligies, respectievelijk de Islam en andere Abrahamitische religies, alsook van enkele levensbeschouwelijke tradities, inheemse religies en nieuwe religieuze bewegingen, en dit met betrekking tot hun bronteksten, doctrinaire inhoud, religieuze praktijken, alsook de maatschappelijke en culturele uitingen daarvan en de daarmee verbonden wetenschappelijke debatten.
- Studenten hebben kennis van en inzicht in enkele algemene (functionele en substantiële) theorieën over religie vanuit onderscheiden wetenschappelijke disciplines.
- Studenten hebben kennis van en inzicht in de actuele situatie van de verhoudingen en de interacties tussen de wereldreligies, respectievelijk tussen de Islam en andere Abrahamitische religies, tegen de achtergrond van globalisering, modernisering en de reactie hierop.
- Studenten hebben kennis van en inzicht in de onderzoeksmethoden en -technieken van de wetenschappelijke studie van religie.

De remaster theologie kent de volgende doelstelling en eindtermen:

Doelstelling

- De opleiding is gericht op vorming van kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes op het gebied van de wetenschappelijke bestudering van de (joods-)christelijke traditie in haar historische en actuele contexten.
- De opleiding is gericht op academische vorming, vooral kritische oordeelsvorming, communicatieve vaardigheden en leervaardigheden, met het recht op toegang tot de master theologie.

Eindtermen

- Studenten hebben kennis van en inzicht in de bronnen, de geschiedenis en de actuele situatie van de christelijke traditie.
- Studenten hebben kennis van en inzicht in maatschappelijke, culturele en religieuze contexten van de christelijke traditie en hun wisselwerkingen.
- Studenten hebben kennis van en inzicht in de onderzoeksmethoden en -technieken van onderscheiden wetenschappelijke disciplines binnen de theologie (literaire, historische, hermeneutische en empirische methoden).

Bijlage D: Schrijven van het werkstuk/de scriptie²

Verplichte literatuur:

Jong, J. de (2011). Handboek academisch schrijven. In stappen naar een essay, paper of scriptie. Bussum: Uitgeverij Couthinho.

Het schrijven van een werkstuk of scriptie binnen een bepaald tijdsbestek vraagt om een goede voorbereiding. Wie in het wilde weg aan de slag gaat, verliest veel tijd met het inslaan van zijwegen. Dit kan leerzaam zijn, maar als je beperkt tijd tot je beschikking hebt, is het raadzaam een goede planning te maken. De eerste fase begint met nadenken over het onderwerp en het bedenken van een goede probleemstelling.

1. Kiezen en verkennen van een geschikt onderwerp

Met het kiezen van een onderwerp voor een onderzoek dat uitmondt in een werkstuk of scriptie leg je je voor een bepaalde periode vast. Deze beslissing moet daarom weloverwogen zijn. In deze paragraaf behandelen we de vraag welke overwegingen een rol spelen. We bespreken achtereenvolgens:

- belangstelling voor en belang van het onderwerp
- soorten onderwerpen
- het gebruik van teksten
- het vastleggen van het voorbereidende werk.

1.1 Belang van het onderwerp

Een theologisch of religiewetenschappelijk werkstuk heeft een drieledig belang: het eigen belang, het wetenschappelijke belang en het maatschappelijke belang. In het geval dat je binnen het kader van de studie (al of niet binnen bepaalde grenzen) mag kiezen welk onderwerp je gaat behandelen, is het bepalen van je *eigen interesse* uiteraard het voornaamste. Naarmate je verder in de studie komt en zeker na je studie zijn ook andere overwegingen van belang.

Het *wetenschappelijke belang* bestaat erin dat het onderzoek dat je straks afsluit met een werkstuk een vermeerdering van je kennis of inzicht oplevert. Dit belang vereist dat je te rade gaat bij anderen die al eerder (en wellicht beter) over dezelfde zaak hebben nagedacht. Maar je voegt wellicht ook iets toe aan de kennis die er al is.

Het *maatschappelijke belang* bestaat erin dat de verheldering of beantwoording van de vraag ook van belang is of kan zijn in maatschappelijke discussies of zelfs het begin vormt van een dergelijke discussie.

De keuze van het onderwerp is vervolgens ook een kwestie van tijd, van studieplanning. Let vooral op het volgende:

- Kies een onderwerp waarmee je denkt langere tijd bezig te kunnen zijn. Ga zo mogelijk door op een onderwerp waarmee je al eerder bezig bent geweest en waarin je al enigszins thuis bent.
- Zoek uit of er goede en toegankelijke literatuur over het onderwerp te vinden is. Niet al je tijd moet heengaan met het zoeken naar geschikte literatuur.

² De belangrijkste bron voor deze handleiding is: M. Terpstra (red.), *Onderzoeken, lezen, schrijven, spreken. Handleiding academische vaardigheden*, Nijmegen, KUN, 2003.

- Schrijf op wat je over het onderwerp zou willen schrijven (of zeggen). Kies niet 'blind' voor een onderwerp, maar benoem centrale kwesties of aspecten.
- Pas op dat het onderwerp niet te moeilijk, te breed of te hoog gegrepen is. Heeft het onderwerp te veel aspecten, kies dan één van die aspecten. Heeft een begrip meerdere betekenissen, richt je dan op één betekenis. Vereist een onderzoek naar het onderwerp veel voorkennis, verschuif je aandacht dan in die richting. Is de literatuur te omvangrijk, beperk dan welbewust de hoeveelheid tekst.

1.2. Soorten onderwerpen en eerste afwegingen

Binnen het werkgebied van theologie of religiestudies zijn er heel wat soorten onderwerpen denkbaar. Je kunt je onder meer bezig houden met:

- een vers, thema of standpunt uit een heilig geschrift, of van een klassieke auteur
- een historisch of actueel religieus verschijnsel
- een praktisch probleem (in pastoraat, onderwijs, interreligieuze dialoog)
- een sociale, culturele of politieke kwestie.

Aanvankelijk is je onderwerp dikwijls onduidelijk. Juist door er notities over te maken en met een begeleider of anderen over te praten, vind je soms aanwijzingen om het toe te spitsen. Je kunt een aantal activiteiten ondernemen om meer zekerheid te krijgen over de keuze van je onderwerp:

1. Schrijf in het kort op waarom je *belangstelling* hebt voor dit onderwerp. Wanneer je op dit punt al weinig weet te bedenken, dan is je belangstelling waarschijnlijk te vaag (of te beladen).
2. Schrijf in het kort op wat je te weten wilt komen over je onderwerp. Een onderwerp is verbonden met *vragen*. Die vragen moet je uitdrukkelijk stellen, zodat je weet waarnaar je gaat zoeken. Ben je op zoek naar uitleg over het onderwerp, of wil je meer weten van de geschiedenis van het denken hierover, of zoek je juist argumenten voor of tegen een bepaalde stelling of idee? Over het soort onderzoeksvragen dat je bij het ontwerp van een werkstuk kunt stellen, lees je in paragraaf 2.2 meer.
3. Schrijf een aantal *trefwoorden* op waarvan je denkt dat ze met je onderwerp te maken hebben. Schrijf in het kort op in welke hoek je wilt gaan zoeken (een bepaalde auteur, een bepaald boek enzovoort). Dit is nodig wanneer je gaat zoeken naar literatuur. Wat de trefwoorden betreft: soms kom je met het onderwerp als trefwoord niet ver, maar vind je juist wel iets met behulp van andere trefwoorden. Ook kun je aanvullende trefwoorden gebruiken om het gevonden materiaal te verkleinen (toespitsing van het onderwerp). Zorg dat je lijstje van voornaamste trefwoorden ook de overeenkomstige termen in het Engels en Duits bevat, aangezien je je meestal niet tot Nederlandse naslagwerken en literatuur kunt beperken. De naam van de auteur of de titel van een boek waarvoor je belangstelling hebt bieden vanzelfsprekend ook ingangen bij het zoeken.
4. Lees korte en informatieve teksten over het onderwerp (zie volgende paragraaf) en maak een lijst van geraadpleegde teksten. Je kunt teksten lezen voor of tijdens of na bovenstaande activiteiten. *Inlezen* is belangrijk wanneer je nog geen duidelijk idee hebt wat je nu eigenlijk aanspreekt in een onderwerp. Bedenk dat je leest om je onderwerp te bepalen, nog niet om stof voor je werkstuk te verzamelen.

1.3 Verkenning met behulp van teksten

In het voorbereidende onderzoek moet je selectief zijn met het lezen van teksten. We gaan ervan uit dat je voor deze fase een beperkte tijd tot je beschikking hebt en dat je die tijd vooral wilt gebruiken voor het doornemen van echt relevante teksten. Teksten dienen hier alleen om te komen tot een goede probleemstelling voor je onderzoek. Je zoekt bondige informatie over

- verschillende aspecten van je onderwerp
- verschillende opvattingen over je onderwerp (met inbegrip van de daarbij horende auteurs en stromingen)

- verschillende onderwerpen die verwant zijn of raakvlakken hebben met je onderwerp
- verdere literatuur over het onderwerp.

Dit zijn geschikte teksten:

1. Woordenboek, encyclopedie, handboek, inleiding. Met een trefwoord kun je ook zoeken in de bibliotheek van religiewetenschappen en theologie op korte artikelen (ook wel: *lemmata*) over het onderwerp. Deze verkenning van je onderwerp biedt informatie over auteurs, stromingen, definities van een begrip enzovoort. Meestal is er ook een literatuurlijst.
2. Korte, bij voorkeur actuele artikelen in tijdschriften. Dergelijke teksten kunnen je al een voorbeeld bieden voor je eigen werkstuk, maar geven ook informatie over auteurs, standpunten, argumenten enzovoort.
3. Teksten die zoekmachines in catalogi, met name via de bibliotheek, je aanreiken.
4. Bronnen op het internet. Met een zoekopdracht kun je je horizon verbreden. Onderzoek resultaten zijn steeds meer toegankelijk via internet. Een verkenning kan je op ideeën brengen. Deze teksten zijn echter wel zeer verschillend van kwaliteit.

1.4 Vastleggen van het voorbereidende werk en eigen aanpak

Het eerste wat je moet doen wanneer je aan een onderzoek begint, is het aanleggen van een *dossier*. Houd alles bij elkaar en maak aantekeningen bij alle stappen in het onderzoek. Elk onderzoek begint met een eerste idee, dat je vastlegt in een werktitel. De *werktitel* geeft het onderwerp aan of de richting waarin je iets wilt onderzoeken. Een werktitel is altijd voorlopig. Wellicht kom je in de loop van je voorbereiding of bij het schrijven op een betere titel. Een voorbeeld: “Thomas van Aquino en de hedendaagse interreligieuze dialoog”. Met deze werktitel heb je aangegeven welke auteur je behandelt, welk begrip je in het bijzonder onderzoekt en dat je een verband wilt leggen tussen Thomas’ opvattingen en de situatie van de actuele dialoog.

Voor de wijze van documenteren (aantekeningen, dossier) en de vervolgstappen kunnen we hoogstens algemene aanwijzingen geven. Ieder heeft namelijk een eigen leerstijl met een eigen aanpak van onderzoek en schrijven. De een is vindingrijk in het verzamelen van interessant materiaal, maar heeft moeite om dit beknopt te beschrijven of tot een samenhangende visie te komen. De ander analyseert teksten graag grondig, maar komt niet tot bijeenbrengen van materiaal. Een derde wil keurig volgens voorgeschreven regels of een voorbeeld werken. Een vierde schrijft snel en intuïtief en komt tot een samenhang door veel te schrappen. Probeer je eigen sterke en zwakke punten te beseffen en overleg snel met je begeleid(st)er als je vast zit.

2. Bepalen van probleemstelling, onderzoeksvragen en methode

De verkenning van je onderwerp leidt er al snel toe dat je dreigt te verdwalen of te verdrinken in de overvloed aan informatie. Het wordt tijd om een keuze te maken en te beslissen welke weg je nu eigenlijk op wilt. Welk aspect van het onderwerp verdient nu de meeste aandacht? Moet je alle visies, standpunten en opvattingen bij je onderzoek betrekken? Of moet je de stap zetten naar een verwant onderwerp of een raakvlak dat nu juist de kern van je vraag betreft? Zodra je die keuze hebt gemaakt, kun je je besluit gaan uitwerken. Je zoekt nu niet op één trefwoord dat je aanvankelijke belangstelling vertegenwoordigde, maar op meerdere en specifiekere trefwoorden of kernbegrippen. Deze perken de hoeveelheid informatie in die je bij het zoeken zult vinden. Bovendien kun je nu aan de hand van het niveau van je onderzoeksvragen de te gebruiken methode(n) vaststellen.

We gaan nu in op de volgende zaken:

- het vinden van de probleemstelling
- soorten onderzoeksvragen

- de methode.

2.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Het idee waar je mee begint moet je gaan toespitsen naar een probleemstelling en daarna uitwerken tot hanteerbare onderzoeksvragen. Een *probleemstelling* is de beknopte en nauwkeurige aanduiding van de kwestie die je wilt verhelderen, de vraag die je wilt beantwoorden. Probeer deze in één volzin te formuleren. Het gaat om méér dan alleen het stellen van een vraag. De probleemstelling moet een geschikt uitgangspunt zijn waarmee je helder krijgt welke onderzoeksvragen je gaat bestuderen en op welke wijze je gaat werken.

Een voorbeeld (naar aanleiding van de hierboven genoemde werktitel): “Wat betekent de opstelling Thomas van Aquino tegenover andersgelovenden voor de hedendaagse interreligieuze dialoog?” Een dergelijk probleem moet oplosbaar zijn, dus voldoende afgebakend, maar het moet ook een reëel probleem zijn. Tijdens het verloop van het onderzoek kan soms blijken dat de probleemstelling nog verder toegespitst moet worden, maar een weloverwogen probleemstelling is meestal vol te houden tot het einde. Deze afbakening van het onderwerp is echter niet voldoende in de voorbereiding van het onderzoek. Je moet ook een richtlijn hebben bij het bestuderen van het materiaal dat je straks gaat verzamelen. Het eigenlijke onderzoek verricht je uitgaande van de probleemstelling en aan de hand van een of meerdere specifiekere *onderzoeksvragen*. Dit zijn vragen die aangeven wat je precies te weten wilt komen bij het lezen van die teksten. Onderzoeksvragen maken het mogelijk *selectief* om te gaan met de informatie die je krijgt aangereikt.

Zulke onderzoeksvragen kun je opstellen op basis van je eerste notities, waarin bepaalde *kernbegrippen* geregeld voorkomen. Maar de kernbegrippen zitten ook in de probleemstelling, zoals in het voorbeeld:

- interreligieuze relaties
- Thomas' visie hierop
- de actuele interreligieuze dialoog.

Voor een werkstuk volstaat het soms om je te beperken tot een probleemstelling. In een scriptie leveren een paar onderzoeksvragen meestal handige toespitsingen. Maar elke onderzoeksvraag die je definitief in je werkstuk opneemt, moet beantwoord worden, liefst ook uitdrukkelijk in de conclusie. Vervolgens levert het rijtje onderzoeksvragen ook al een eerste structuur op voor het werkstuk: drie of vier paragrafen (Thomas' opvatting over andere godsdiensten, zijn mening over contact en gesprek met andersgelovenden, overeenkomsten en verschillen tussen de toenmalige en hedendaagse dialoogsituatie, de relevantie van Thomas' visie voor de hedendaagse dialoog).

2.2 Soorten onderzoeksvragen en doelstelling

Het aantal vragen dat men kan stellen is zonder einde. Elke vraag roept weer nieuwe vragen op. Het is de kunst om aan de hand van de probleemstelling precies die hanteerbare concrete vragen te formuleren waarvan de achtereenvolgende beantwoordingen de invulling van je betoog opleveren.

Om hanteerbare onderzoeksvragen op te stellen is het handig om even stil te staan bij verschillende soorten onderzoeksvragen in theologie en religiestudies:

- vragen over het *verhelderen van een begrip*, thema of standpunt van een groot klassiek of modern auteur, vooral op basis van de bijbehorende argumentatie
- het *bespreken of toetsen van een theorie*
- vragen naar de *analyse van een historisch of actueel religieus verschijnsel*
- het bedenken van *oplossingen voor een praktische situatie* in bijvoorbeeld pastoraat, godsdienstonderwijs of interreligieuze interactie

- het *bepalen van een standpunt in de discussie* betreffende een sociale, culturele of politieke kwestie.

Elke soort onderzoeksvragen heeft niet alleen een eigen type van vraagstelling, maar ook een eigen benadering of methode van beantwoorden, zoals we zullen zien. Bovendien kun je de verschillende problemen meer in de breedte of meer in de diepte aanpakken, dus op diverse niveaus. Een tekst of kwestie waarover nog weinig bekend of gepubliceerd is, zal eerst verkend moeten worden, terwijl een onderwerp waarover al stapels boeken zijn geschreven grondiger of gedetailleerder behandeld kan worden. Je kunt enkele niveaus van behandeling (van teksten, van meningen, van verschijnselen) onderscheiden:

- exploratie
- inventarisatie
- descriptie
- analyse
- interpretatie
- verklaring
- vergelijking
- discussie
- synthese of reconstructie
- theorievorming
- aanbeveling.

Als je vaststelt op welk niveau je je onderzoeksvragen wilt behandelen, heb je de *doelstelling* en daarmee het kennistheoretische niveau van je onderzoek voor ogen. Deze hoeven niet expliciet in je werkstuk vermeld te worden, maar het is goed om ze te formuleren met het oog op de keuze van methode en verdere aanpak.

2.3 Methoden

Het type probleemstelling, de soorten onderzoeksvragen en de doelstelling bepalen samen de methode. Een voorbeeld: een taalkundige detailanalyse (zoals “Wat betekent ‘chokma’ in Spreuken 1,2?”) vraagt een andere methodische aanpak dan de opzet van een nieuw leerplan voor 6 VWO over interreligieuze dialoog. Het type vragen en de achtereenvolgende stappen van behandeling zijn volstrekt verschillend.

De opleidingen in Nijmegen besteden bijzondere aandacht aan methoden. We onderscheiden in grote lijnen vier methoden:

- literaire methoden (filologie, tekstkritiek, historische situering, tekstuitleg enz.)
- historische methoden (archieff- of bronnenonderzoek, oral history, materiaalselectie, interpretatie enz.)
- systematische methoden (begripsanalyse, hermeneutiek enz.)
- empirische methoden (enquête, steekproef, interview, veldwerk, statistiek enz.)

In de masteropleiding bepaal je op basis van je scriptieplan met de voor het onderwerp competente docent welke globale of specifieke methode(n) je gaat gebruiken. De methode moet uitdrukkelijk verantwoord worden in de scriptie; dit gebeurt gewoonlijk in een eigen hoofdstuk of paragraaf. Voor de efficiënte aanpak van eigen onderzoek is het dus van belang om vanaf het begin (1) het type vragen te benoemen, (2) de doelstelling te formuleren en (3) daarna de vereiste methoden en de stappen daarin te kiezen. Bij deze planning kan blijken dat een bepaalde aanpak onhoudbaar is, omdat je de vereiste methode niet beheerst: voor de literaire methoden moet je bij voorkeur de taal van grondteksten beheersen, voor historische methoden moet je onder andere archief- of bronmateriaal kunnen ontcijferen, voor enquêtes moet je statistiek en de bijbehorende

programma's beheersen. Als je zulke methoden niet kunt toepassen, zal de probleem- en vraagstelling van je onderzoek aangepast moeten worden.

3. Werkhypothese

Het opstellen en toetsen van een *werkhypothese* kan een goed middel zijn om je onderzoek te structureren. In de werkhypothese wordt de uitkomst geformuleerd van je onderzoek voordat je het onderzoek zelf uitgevoerd hebt. Het is dus een vermoeden dat je hebt op grond van voorkennis. Tijdens het onderzoek richt je je dan op het vinden van aanwijzingen om je vermoeden te bevestigen of te weerleggen. Een werkhypothese blijkt te kloppen of niet. Meestal klopt ze een beetje, maar vind je een hoop gegevens die je noodzaken je aanvankelijke beeld van de zaak bij te stellen. Uitgaan van een werkhypothese heeft een groot voordeel bij het opzetten van een onderzoek en het presenteren van de onderzoeksresultaten. De structuur van het betoog is immers hiermee al gegeven. En bovendien kun je tijdens het bestuderen van de literatuur zeer gericht gaan lezen. Je selecteert de relevante tekstgedeelten aan de hand van drie maatstaven:

- Wat heb ik nodig om de lezer of toehoorder uit te leggen wat het onderwerp is?
- Wat heb ik nodig om de werkhypothese te toetsen?
- Waar tref ik varianten aan die (bevestigende, ontkennende, nuancerende) invloed op de hypothese kunnen hebben?

Wie onder tijdsdruk een onderzoek moet afronden, zal bij zo'n selectieve benadering baat hebben. De structuur werkhypothese-onderzoek-uitkomst kan ook vorm geven aan je uiteindelijke werkstuk. Deze vorm kun je ook al opnemen in je werkplan. Je vertelt in de inleiding wat je aanvankelijk dacht en waarom je dit dacht. Vervolgens geef je een verslag van je onderzoek: wat heb je gevonden? En ten slotte geef je in de conclusie aan in hoeverre het gevondene met de werkhypothese overeenkomt of daarvan afwijkt. Je vertelt dus wat je geleerd hebt door je onderzoek. Een gevaar van deze onderzoeksopzet is dat je niet 'eerlijk' met je materiaal omgaat. Je gaat dan alleen datgene overnemen wat je werkhypothese bevestigt en laat alles wat je vermoeden tegensprekt buiten beschouwing. Je moet dus opletten dat je alle belangrijke standpunten of uitkomsten vermeldt en meeweegt.

Schroom niet om je (voorlopige) werkhypothese voor te leggen aan een medestudent. Dat kan leiden tot verkwikkende geleerde gesprekken en soms nuttige suggesties. Maar vooral zorgt dit 'hardop nadenken' vaak voor meer helderheid omdat je de kwestie in eigen woorden formuleert. Zodra de probleemstelling, onderzoeksvragen en methode vastgesteld zijn, is het verstandig om dit resultaat even te laten controleren door de begeleid(st)er.

4. Literatuur verzamelen en werkplan opstellen

Als het voorgaande is afgewerkt, kun je aan een nieuwe fase beginnen, namelijk die van het verzamelen van literatuur en het opstellen van een werkplan. Deze twee stappen kun je beschouwen als de eerste uitwerking van je onderzoeksvragen.

4.1 Uitwerking van probleemstelling en onderzoeksvragen, literatuur verzamelen

Uitwerking van de probleemstelling gebeurt met behulp van trefwoorden waarmee je in de zoeksystemen literatuur probeert te vinden. Begin niet meteen met het bestuderen van al deze teksten. In deze fase van de voorbereiding gebruik je de in de bibliotheek aanwezige teksten om je verder te oriënteren. Je raadpleegt de beschikbare teksten op mogelijke bruikbaarheid voor later en vooral op informatie over de best bruikbare bronnen. Die moet je opschrijven. Of je vindt verwijzingen naar andere artikelen over hetzelfde onderwerp.

Handig zijn hier ook samenvattingen van artikelen (*summaries*) die je onder andere in de zoekbestanden van de catalogus van de bibliotheek vindt. In deze fase is het nog nuttig om encyclopedieën, bibliografieën en handboeken raadplegen.

Let op! Loop je in deze fase van je voorbereiding al vast omdat je geen geschikte teksten vindt, dan heb je wellicht niet de goede trefwoorden gebruikt. Maar misschien is het ook verstandig om na te denken over een ander verwant onderwerp waarover wel voldoende geschikte en toegankelijke literatuur bestaat. Samengevat houdt deze uitwerking van de probleemstelling in:

1. Maak aan de hand van de onderzoeksvragen een lijst van trefwoorden.
2. Zoek met behulp van de trefwoorden in verschillende zoeksystemen (catalogi, encyclopedieën, handboeken enzovoort).
3. Raadpleeg bepaalde teksten voor nadere informatie over bruikbaar materiaal.
4. Maak een (voorlopige) selectie van de teksten die je voor je werkstuk gaat lezen.

Zoeksystemen voor het verzamelen van literatuur zijn op verschillende niveaus beschikbaar. We gaan hier niet uitgebreid op in, omdat er op andere momenten in de opleiding aandacht aan is besteed. Kort gezegd zijn er zoeksystemen voor literatuur in encyclopedieën en handboeken, vervolgens per vakgebied in bibliografische tijdschriften, en tot slot bestaan er algemene en vakspecifieke elektronische bestanden in de bibliotheek. Deze laatste zijn via de website van de bibliotheek toegankelijk onder 'vakgebieden' – voor ons betreft dit vooral de vakgebieden 'Theologie' en 'Maatschappijwetenschappen'. Verder heeft de catalogus van de bibliotheek een eigen trefwoordensysteem en bovendien zulke toegangen tot andere bibliotheken over de gehele wereld. Als je hier niet mee uit de voeten kunt, helpen medewerkers van de informatiebalie van de bibliotheek je op aanvraag verder. Een andere, algemene elektronische zoekmachine voor wetenschappen is scholar.google.com

4.2 Literatuur beoordelen

Voor het beoordelen van de literatuur lees je niet de gevonden teksten zelf, maar probeer je op grond van hierna te noemen aanwijzingen een idee te krijgen van de inhoud van de teksten en de mate waarin deze teksten een antwoord zouden kunnen geven op je onderzoeksvraag. Je moet vooral letten op de status en de kwaliteit van de teksten. Aan de hand van een samenvatting (aan het slot), inleiding, de koppen of de literatuuropgave kun je vaak een goede indruk krijgen van de reikwijdte en het niveau van een tekst, of van de positie van de auteur.

Voor de beoordeling van de sterke en zwakke punten van zelfstandige publicaties (handboeken en monografieën) doe je er goed aan op zoek te gaan naar recensies in gezaghebbende tijdschriften. Dergelijke tijdschriften hebben registers per jaargang, maar soms ook cumulatieve (over meerdere jaargangen). Een hulpmiddel is de *Internationale Bibliographie der Rezensionen*, die sinds 1985 bijna een miljoen recensies bevat op vele wetenschapsgebieden en via het internet toegankelijk is: <http://gso.gbv.de/>

Bij het verzamelen van literatuur is het handig om een onderscheid te maken tussen *primaire en secundaire teksten*. In de literaire en systematische methoden is de probleemstelling dikwijls gericht op een korte tekst, die tot in detail geanalyseerd gaat worden. Daarvoor moet als primaire literatuur een *kritische editie* gebruikt worden, bijvoorbeeld van een heilig boek of van een klassieke auteur, en dan bij voorkeur in de oorspronkelijke taal. Hierbij fungeren commentaren in boeken of artikelen als secundaire literatuur. Bij een systematische aanpak van een probleemstelling is het de kunst om één of een paar sterke, centrale teksten te vinden (bijvoorbeeld een monografie over het bewuste onderwerp); teksten die niet direct over het bewuste probleem gaan of nogal afwijkende standpunten bevatten, kunnen secundair materiaal leveren.

Wanneer je bij een probleemstelling een vakgebied en methode hebt vastgesteld, ligt het gebruik van gezaghebbende *tijdschriften* uit dit vakgebied voor de hand. Hierin vind je de meest recente stand van zaken.

4.3 Literatuur selecteren

De teksten zijn nog steeds niet grondig gelezen. Je kunt niet te lang blijven zoeken. Het is niet gemakkelijk om het moment aan te geven waarop je moet ophouden met verzamelen en de selectie moet vaststellen. Je moet voldoende teksten hebben om je probleemstelling en je onderzoeksvragen te beantwoorden.

Als je besluit om het verzamelen te beëindigen, kun je snel tot een selectie komen. Uitgaande van de probleemstelling, onderzoeksvragen en methode stel je vast wat je centrale of primaire teksten zijn (die je eerst en grondig moet gaan lezen) en welke secundair zijn. Je hebt waarschijnlijk ook teksten verzameld die je bij de selectie weg moet laten; ze gaan naar de reservebank en komen misschien niet meer te voorschijn. Probeer meteen uit te maken aan de hand van je eerste indruk van de inhoud in welke volgorde je je teksten gaat bestuderen.

Bij twijfel over het geschikte moment voor de selectie of over een verstandige selectie kun je het beste even overleggen met de begeleider. Het is niet handig om lang te blijven zoeken. Maak van teksten die je zeker nodig denkt te hebben, bijvoorbeeld een artikel uit een godsdienstwetenschappelijke encyclopedie, een fotokopie. Noteer op de fotokopie zorgvuldig de titel van de encyclopedie, het nummer van de band en het jaar van publicatie (zowel van de hele encyclopedie als van de band). Bedenk echter wel dat fotokopiëren niet hetzelfde is als bestuderen. En grondig bestuderen is niet hetzelfde als een fotokopie bij eerste lezing met de tekstmarker bewerken. Probeer de tekst bij eerste lectuur schoon te houden, aangezien je nog niet kunt weten wat in het bestek van de hele tekst werkelijk relevant is.

Tot slot moet je met de mogelijkheid rekening houden dat er tijdens de verwerking van de literatuur of onder het schrijven nog dringende vragen opduiken die bestudering van een beetje extra literatuur vergen, of dat er alsnog een uitstekende tekst opduikt die je (in plaats van een eerder geselecteerde) gaat opnemen. Maar de hoofdzaken liggen vast.

4.4 Werkplan opstellen

Bij het vaststellen van de volgorde van de bestudering van je literatuur ben je al min of meer een werkplan aan het opstellen. Je kunt nu het beste een plan voor de gehele afwerking van de scriptie maken, want als het goed is heb je je materiaal bij elkaar. De volgende onderdelen moeten in het werkplan worden opgenomen.

1. *De probleemstelling en onderzoeksvragen*, dus de vraag of vragen je precies beantwoord wilt krijgen. Deze vraag (vragen) moet(en) je bij het werken voortdurend voor ogen blijven staan.
2. *Lijst van trefwoorden*, die aangeven waar je op moet letten bij het lezen van de geselecteerde teksten.
3. *Teksten*, de lijst van het materiaal dat je gaat bewerken of de teksten die je gaat bestuderen. Geef daarbij ook de volgorde en de status goed aan. Welke tekst lees je eerst, welke later? Welke teksten lees je helemaal, welke alleen gedeeltelijk?
4. *Methode en aanpak*. Probeer duidelijk te krijgen hoe je de teksten gaat bestuderen en wat je van je lezing wilt vasthouden. Lees je alles eerst snel een keertje door en ga je daarna belangrijke delen nauwkeuriger lezen? Maak je per gelezen tekst een samenvatting, een structuurschema of losse aantekeningen?
5. *Inhoudsopgave*. Maak een voorlopige inhoudsopgave van je werkstuk. Op deze manier weet je tijdens het werk waar het materiaal bruikbaar is. Bij het opstellen van de onderzoeksvragen

konden we aan de hand van de hieruit oplichtende trefwoorden of kernbegrippen al een voorlopige opbouw opstellen.

6. *Een tijdschema*. Maak een rooster waarin je de verschillende stappen van je onderzoek en de afronding daarvan opneemt en maak een inschatting van de hoeveelheid tijd die elke stap gaat kosten plus een totaaloverzicht. Enkele ruwe indicaties: van de totale beschikbare tijd is een kwart naar de voorbereiding (eerste twee fasen, tot nu toe) gegaan, dan is de helft nodig voor verwerken van het materiaal of de teksten, en dient het laatste kwart voor het schrijven van het werkstuk. Voor het grondig bestuderen van primaire literatuur kun je 3-5 pagina's per uur reserveren, voor het doornemen van secundaire literatuur 8-10 pagina's, voor schrijven en afwerken van één tekstpagina drie uur. Bouw wat reservetijd aan het einde in.

Na het opstellen van het werkplan is het aangewezen moment gekomen om af te stemmen met de scriptiebegeleider. Je kunt nu een goed overzicht bieden van de vermoedelijke opzet van je scriptie en van de tijdsindeling die je voor de komende stappen uittrekt. De begeleider kan het werk dat gedaan is controleren en eventueel veranderingen voorstellen. Het scriptiereglement voorziet erin dat op dit moment eventueel al enkele studiepunten voor de afgelegde fasen van de scriptie kunnen worden toegekend.

4.5 Uitvoering van het onderzoek en verwerking van de literatuur

Op de volgende fase van het werk, de uitvoering van het onderzoek, kunnen we niet ingaan. Over het algemeen gaat het namelijk om het bestuderen en verwerken van de geselecteerde literatuur. Hierin moet je tijdens je studie zoveel ervaring hebben opgedaan, dat er geen speciale aanwijzingen meer nodig zijn voor de verschillende manieren van lezen en van documenteren. We volstaan met drie opmerkingen.

Met het oog op de verwerking van verwijzingen of citaten in de scriptie is het handig om opmerkelijke beweringen of pregnante formuleringen uit de literatuur nauwkeurig te noteren, of er eventueel al een plekje voor te reserveren.

Voor sommige scripties is exploratief onderzoek nodig, bijvoorbeeld een steekproef, enquête of interviews. Deze werkvormen vereisen goede afspraken over de methode. Het belangrijkste algemene aandachtspunt is de haalbaarheid van zulk onderzoek in korte tijd. Want hiernaast is er vaak nog vergelijkende literatuurstudie nodig. Geregeld contact met de begeleider is dan meestal zinvol.

Gebruik het tijdschema (zie vorige paragraaf) als aanmoediging tijdens het werk. Als je merkt dat je flink gaat uitlopen kun je hierover het beste overleg plegen met de begeleider.

5. Schrijven

Voor het schrijfproces beperken we ons tot algemene aanwijzingen. Ook hier geldt, net zoals bij het documenteren, dat studenten een nogal uiteenlopende werkwijze kunnen hebben. De een tikt snel, liefst tweemaal teveel tekst, om in tweede instantie, uitgaande van het werkplan, de helft van de geproduceerde tekst te schrappen. De ander bouwt op basis van een gedetailleerd overzicht of structuurschema zin na zin, alinea na alinea op, en komt bijna in één schrijfronde tot een goed resultaat. Houd geregeld contact met je begeleider. Laat telkens de belangrijke delen van gereed gekomen tekst (per hoofdstuk of zo) corrigeren. De algemene aanwijzingen hebben betrekking op de volgende hoofdpunten over werkstuk of scriptie:

- overzicht van de vaste bestanddelen
- de inleiding
- het hoofdgedeelte

- het besluit
- de tekstverzorging, bronverwijzingen, literatuuropgave en eindredactie.

5.1 Bestanddelen van een werkstuk of scriptie

5.1.1 De gewone en bijzondere bestanddelen

Een scriptie of werkstuk bestaat uit tenminste zes onderdelen: titelblad, inhoudsopgave, inleiding, hoofdgedeelte, conclusie en literatuurlijst. Bij de scriptie wordt bovendien een samenvatting geëist.

- *Titelblad*: hier vermeld je de titel van het werkstuk, je naam (en studentnummer indien je het aan een docent ter beoordeling voorlegt), je opleiding en de datum.
- *Inhoudsopgave*: hier vermeld je alle onderdelen waaruit je werkstuk bestaat (ook paragrafen).
- *Inleiding*: hier geef je aan waarover het werkstuk gaat.
- *Hoofdgedeelte*: hier geef je het eigenlijke verslag van je onderzoek.
- *Conclusie*: hier geef je aan waar je onderzoek toe geleid heeft of kan leiden, en eventueel evalueer je ook het onderzoek.
- *Literatuurlijst*: hier som je de teksten op die je in je onderzoek hebt gebruikt.
- *Samenvatting*: deze behoort bij de formele eisen van de scriptie en beslaat bij voorkeur niet meer dan een pagina.

Het is tamelijk gebruikelijk dat een scriptie een *voorwoord* bevat, maar dit is niet noodzakelijk. In het voorwoord krijgen persoonlijke opmerkingen een plaats: iets over de aanleiding of context van de scriptie, een dankwoord, of een opdracht. Zo'n voorwoord schrijf je op het laatst, als alles af is. Het krijgt een plek tussen inhoudsopgave en inleiding.

Tot slot is het mogelijk dat bewijsmateriaal (korte bronteksten, verslagen, berekeningen, illustraties) in *bijlage* wordt toegevoegd. Dit materiaal is te specialistisch of te uitgebreid voor de eigenlijke tekst, maar het is zinvol dat de lezer het snel ter beschikking heeft. Meerdere bijlagen worden genummerd, en in die volgorde in de inhoudsopgave vermeld.

5.1.2 Het nut van een voorlopige inhoudsopgave

Een eerste schets van de inhoud van je scriptie of werkstuk heb je al gegeven in je werkplan. Voordat je aan het eigenlijke schrijfwerk begint, moet je de oorspronkelijke opzet aanpassen aan het materiaal dat je intussen verzameld hebt. Als het goed is, beschik je nu over uittreksels, aantekeningen, schema's die je moet verwerken in je werkstuk. Je moet twee vragen beantwoorden:

1. Is de oorspronkelijke indeling van het werkstuk nog bruikbaar? Zo neen, wat moet eraan veranderd worden?
2. Welk materiaal moet in welk deel?

Wat dit laatste betreft, is het raadzaam je materiaal zelf te ordenen in overeenstemming met de (nieuwe of aangepaste) indeling van het werkstuk. Heb je alles op papier, dan kun je wellicht gaan knippen en orden je de knipsels. (Maak wel eerst kopieën, zodat je de beschikking blijft houden over de oorspronkelijke aantekeningen!) Het werken met systeemkaarten – een wat oudere aanpak – is ook handig, maar daarmee moet je dan wel vanaf het begin werken.

Werk je op de computer, dan is het helemaal simpel. (Maar bewaar eerdere versies altijd onder een andere naam in een aparte map). Uiteraard zorg je regelmatig voor back-ups van je teksten. Mocht de volledige tekst van je scriptie plus alle aantekeningen door een computercrash verloren gaan, dan is het leed nauwelijks te overzien.

In de definitieve inhoudsopgave behoren de titels van hoofdstukken, paragrafen en andere belangrijke delen (literatuurlijst, samenvatting, bijlagen) overzichtelijk opgesomd te worden, met de pagina's waarop ze beginnen.

5.1.3 Een eerste opzet maken

Op grond van de aangepaste inhoudsopgave werk je nu verder naar een eerste invulling van de inhoud van het werkstuk. Het materiaal deel je zo op dat je weet wat in welk deel van het werkstuk thuishoort.

De eerste indeling die je daarbij gebruikt is de bekende driedeling: inleiding, hoofddeelte en besluit. De tweede indeling bepaalt waar je wat zet in de drie hoofddelen. Zo dadelijk zullen we zien waarop je dan moet letten. Op grond van deze toedeling van het materiaal aan de verschillende delen van het werkstuk maak je een verkort overzicht (eventueel in telegramstijl) van het hele werkstuk. Lees dit een keer rustig door en beoordeel of de opbouw een samenhangend betoog laat zien.

Dit verkorte overzicht ga je vervolgens stap voor stap uitwerken. Je gebruikt je uittreksels en aantekeningen om de tekst uit te werken. Het is niet noodzakelijk om van begin naar eind te werken. Je kunt met het hoofddeelte beginnen en daar van start gaan met de passages waarin je het beste bent ingewerkt of die je het gemakkelijkst kunt uitschrijven. Geef daarbij altijd kort aan wat eraan vooraf moet gaan en wat erop moet volgen. Laat een stuk waar je niet meteen uitkomt gerust even liggen.

5.2 Inleiding

De inleiding moet de lezer in het kort duidelijk maken waarover de tekst gaat. Daarnaast kan een inleiding aanvullende, voorbereidende informatie bevatten die nodig is voor een goed begrip van wat volgt. Een inleiding bevat grofweg de volgende delen:

1. De *intro*: de openingstekst.
2. De probleemstelling en onderzoeksvragen.
3. De doelstelling: het niveau en eventueel de bedoeling van de bespreking.
4. De gebruikte bronnen.
5. De gebruikte methode(n).
6. Overzicht van de opbouw van het vervolg (hoofddeelte en conclusie).

Het is voldoende om aanvankelijk te volstaan met een ruwe schets van de inleiding. Wat er in de inleiding precies gezegd moet worden, weet je namelijk pas als het werkstuk zo goed als klaar is. In de inleiding kun je dan datgene opnemen wat de lezer als voorkennis nodig heeft om goed te begrijpen wat je in de hoofdtekst gaat uiteenzetten. Uiteraard kun je wel al eerder beginnen met het opschrijven van een eerste opzet van de inleiding.

5.2.1 De intro (openingstekst)

De openingszinnen moeten de lezer overtuigen dat hij of zij de tekst verder moet lezen. Pakkende en duidelijke zinnen zijn dus van belang. De meest eenvoudige en droge openingszin is de mededeling: "Dit werkstuk gaat over ...". De openingszin moet duidelijk maken waarover de tekst gaat. Wil je de openingstekst wat spannender maken, dan begin je met een anekdote over het onderwerp of met de aanleiding tot het schrijven van dit werkstuk. Ook kun je beginnen met de context van het te bespreken probleem.

5.2.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Soms is een langere openingstekst nodig en laat de probleemstelling even op zich wachten. Maar stel dit moment niet te lang uit.

Maak een onderscheid tussen de probleemstelling en de onderzoeksvragen. Het probleem dat je in de tekst bespreekt, kan in één of twee zinnen worden aangeduid. Onderzoeksvragen kunnen er meerdere zijn, afhankelijk van de probleemstelling. De vragen kun je zo vergaand differentiëren als je wilt. Er is slechts één regel: stel alleen vragen die je ook gaat beantwoorden in de tekst. Andere vragen bewaar je voor het besluit, want dat zijn vragen die zijn blijven liggen en die je wellicht in een volgend werkstuk gaat behandelen.

5.2.3 Doelstelling

Nu is het tijd om iets meer te vertellen over de redenen om over dit onderwerp te schrijven. Waarom is dit een belangwekkend probleem? En waarom is het belangrijk antwoord te vinden op de vraag of vragen. Het woord 'belang' klinkt zwaarwichtiger dan het bedoeld is. Waar het om gaat is om de probleemstelling in te passen in een netwerk van andere mogelijke probleemstellingen, zodat een lezer een idee krijgt waarmee het onderwerp zoal verband houdt. Je kunt op vier punten wijzen:

1. Je persoonlijke belangstelling.
2. De voorgeschiedenis van je onderwerp (*status quaestionis*).
3. Het mogelijke belang voor de lezer.
4. De doelstelling, of inbedding in een breder kader.

Dikwijls is het verhelderend om aan te geven wat de belangrijkste actuele standpunten zijn betreffende je probleemstelling (2, de *status quaestionis*). Hiermee presenteer je meteen de auteurs die de lezer in je hoofdtekst terug kan verwachten. Je kunt ook de problemen, lacunes of discussiepunten signaleren die er nu liggen.

5.2.4 Gebruikte bronnen

Spelen bepaalde teksten een belangrijke rol in je werkstuk, dan vermeld je dit al in de inleiding. Dat geeft de lezer houvast. Uiteraard is het niet de bedoeling je hele literatuurlijst op te sommen. Deze lijst staat aan het slot van het werkstuk. De inleiding dient vooral een verantwoording te zijn. Je noemt dus teksten alleen wanneer deze een belangrijke bron zijn geweest voor je werkstuk, voor de probleemstelling, of voor jouw belangstelling daarvoor.

5.2.5 Gebruikte methode

De methode(n) die je in de scriptie gebruikt, moet(en) in het kort verantwoord worden. Uit de onderzoeksvragen en de literatuur begrijpt de lezer wel in welke richting je zult gaan. Maar bij verschillende stappen zou je een andere aanpak kunnen benutten. Een gangbare methode hoeft je alleen aan te duiden, want je mag ervan uitgaan dat de lezer in je vak is ingevoerd. Wanneer je een ongebruikelijke of erg nieuwe methode hanteert, is wat meer uitleg op zijn plaats.

5.2.6 Overzicht van de opbouw van de tekst

Het einde van de inleiding is de aangewezen plaats om de lezer in enkele zinnen te vertellen wat er in het werkstuk wordt besproken en in welke volgorde. Dit dient niet alleen om de lezer houvast en iets meer inzicht te geven in de opbouw van de tekst dan de tussentitels wellicht doen, maar soms ook om de belangrijkste inhoudelijke stellingen stapsgewijs naar de conclusies toe aan te kondigen.

5.3 Hoofdgedeelte

Tussen inleiding en besluit staat het eigenlijke betoog van je werkstuk: de beantwoording van de onderzoeksvraag of -vragen. Wij noemen dat hier 'hoofdgedeelte'. Men spreekt ook van 'corpus'. In dit hoofdgedeelte schrijf je alles op wat de lezer moet weten om de conclusie te begrijpen en te aanvaarden. Met dit beginsel kun je meer of minder strikt omgaan. Een strikte uitleg maakt de tekst wellicht wat droog. Een al te ruime uitleg kan ertoe leiden dat de lezer afhaakt, omdat hij

of zij niet meer weet “waarover het gaat”. Het kan geen kwaad om de lezer op de hoogte te brengen van overgangen of verbanden, van uitwijdingen en uitstapjes. Daarmee geef je ook te kennen dat je de stof beheerst en kunt onderscheiden tussen hoofd- en bijzaken.

De opbouw van het hoofdgedeelte is sterk afhankelijk van het onderwerp dat je behandelt en van de manier waarop je dit onderwerp behandelt. Algemene regels kunnen we hier nauwelijks voor geven. We zagen dat de te verwerken materie kan uiteenlopen van stapsgewijze tekstanalyses tot weergave van sociologisch onderzoek, van diepgravende beschouwingen tot uitgewerkte voorstellen voor praktijksituaties. Twee gangbare modellen voor een opbouw zijn:

- het *zandlopermodel*, waarin je van een algemeen probleem overgaat naar een specifiek geval ervan (analyse, toets), om vervolgens het algemene probleem te beantwoorden;
- het *sinaasappelmodel*, waarin je rond één kernprobleem meerdere visies bespreekt om er via een afrondende discussie een conclusie uit te trekken.

5.3.1 Indeling van het hoofdgedeelte

Het hoofdgedeelte van je werkstuk is het langste stuk tekst. Het is daarom raadzaam deze tekst verder in te delen in paragrafen en eventueel subparagrafen. Ook kun je afzonderlijke stukken tekst van kopjes voorzien. Al deze onderdelen zijn in de inhoudsopgave aan het begin van het werkstuk terug te vinden.

De indeling in (sub)paragrafen is bedoeld om de lezer aanwijzingen te geven over de opbouw van je betoog. Elke belangrijke stap in je betoog kun je markeren door het een aparte en zichtbare plaats te geven in de tekst. Zorg er dan voor dat de belangrijkste stappen duidelijk als zodanig onderscheidbaar zijn (paragrafen) en de tussenstappen op dezelfde wijze waarneembaar zijn (subparagrafen). Geef de (sub)paragrafen duidelijke titels. De grote lijn van het betoog moet als het ware leesbaar zijn in de opeenvolging van de titels.

Voor de nummering van hoofdstukken, paragrafen en subparagrafen kun je ofwel een decimale indeling gebruiken (zoals in deze handleiding is gebeurd), ofwel een alfanumerieke, met bijvoorbeeld de hoofdstukken Romeins genummerd, de paragrafen Arabisch, en de subparagrafen aangeduid met kleine letters (a, b enz.).

5.3.2 Beoogde lezers, stijl en meningen

Voor het hanteren van een schrijfstijl en het vaststellen van het niveau van uiteenzettingen en redeneringen is het handig om een idee te hebben van de beoogde lezers. Een werkstuk of scriptie is niet alleen bedoeld voor de docent of de leden van de examencommissie, met hun specialisme vakkennis. In zo'n werkstuk mag je je namelijk ook richten tot geïnteresseerde, redelijk in het vak ingevoerde lezers, bijvoorbeeld jaargenoten uit de opleiding. Dan mag je veronderstellen dat basiskennis uit het vakgebied bekend is.

Het niveau van een werkstuk dient academisch te zijn, maar daarbinnen zijn vele stijlen bruikbaar. De wens om hoog academisch niveau te bereiken brengt sommige studenten ertoe om ingewikkelde zinnen te construeren. Daar gaat het niet om. Academisch niveau heeft eerder betrekking op een helder, overzichtelijk en nauwkeurig betoog. Subjectieve uitingen (uitroepen, antipathiebetuigingen) passen daar niet goed in. Indien je een uitgesproken standpunt hebt of een mening die voor het betoog van belang is, zorg dan dat je ze goed beargumenteert. Verder is het verstandig om spaarzaam om te gaan met afkortingen. Let bij lezing van wetenschappelijke geschriften (bij werkstukken van je medestudenten) niet alleen op de inhoud, maar ook op compositie en stijl. Probeer ook je eigen oordeel te vormen over de stijl in anderstalige publicaties. Een persoonlijke stijl is een kostbaar goed.

Over het algemeen verdient in werkstukken en scripties een zakelijke stijl de voorkeur. Raadpleeg bij twijfel over stilistische zaken bijvoorbeeld het *Stijlboek* van *De Volkskrant* ('s-Gravenhage, 1992 en later).

5.3.3 Aanwijzingen voor de lezer

De opbouw van het hoofdgedeelte van je werkstuk moet niet alleen blijken uit de indeling in paragrafen en subparagrafen of in de daarbij horende tussenkopjes. Het betoog maak je lopend met behulp van allerlei zinsconstructies die de lezer aanwijzingen geven over de gedachtegang. Het gaat als het ware om de bewegwijzering in de tekst (of wat moderner: een navigatiesysteem). In de bestudeerde literatuur heb je al voorbeelden kunnen zien van hulpmiddelen die schrijvers gebruiken om de lezer bij de les te houden. Op grond van de vele aanwijzingen in die teksten kun je als lezer de opbouw van de tekst en de structuur van de gedachtegang reconstrueren. Nu ben jij de schrijver en dien je zelf deze hulpmiddelen voor je lezer in te zetten. Hier beperken we ons tot een algemene aanwijzing.

De zinsconstructies waarover we het hier hebben geven de lezer aanwijzingen waar hij of zij zich in het betoog bevindt. Dan kan het gaan om algemene aanwijzingen over de opbouw, om plaatsbepalingen (u bevindt zich nu hier) en om verwijzingen naar eerdere of latere tekst.

1. Algemene aanwijzingen over de opbouw van het betoog zijn uitdrukkelijke mededelingen over de *volgorde* waarin je de bouwstenen van je betoog gaat presenteren. Bijvoorbeeld: “Schillebeeckx gebruikt het begrip ‘het kwaad’ in drie verschillende betekenissen. Ik zal die betekenissen afzonderlijk bespreken, daarbij rekening houdend met de verschillende teksten waarin ze opduiken. Na deze uiteenzetting zal ik dieper ingaan op de samenhang tussen deze betekenissen.”

Met deze opmerkingen weet de lezer wat hem of haar te wachten staat. Je kunt deze aanwijzing nog uitbreiden door kort ook de drie betekenissen te geven. Dat behoort dan tot de inleiding van het hoofdgedeelte (zie eerder).

2. Heb je algemene aanwijzingen gegeven, dan moet je daar in je betoog op terugkomen. Bijvoorbeeld: “We gaan nu verder met de tweede betekenis van het begrip ‘het kwaad’. Deze betekenis vinden we vooral in *Jezus, het verhaal van een levende*. Ik begin met deel I daarvan, want daarin is hij het duidelijkst.”

Plaatsbepaling in de tekst maakt ook gebruik van de bekende signaalwoorden: “ten eerste ...”, “ten tweede ...”, “enerzijds ...”, “anderzijds ...”, “daarentegen ...”, “maar ...” enzovoort.

3. De lezer heeft uit de inleiding al enigszins begrepen waarover het werkstuk gaat en weet dus ook in welke richting de schrijver beweegt. Het kan echter geen kwaad dit af en toe wat explicieter te maken. Vooral bij langere uitweidingen of bij het inslaan van een zijpad is het belangrijk de lezer duidelijk te maken dat dit later nog van pas komt. Bijvoorbeeld:

“Het is misschien wel aardig om te vertellen, dat ...”; “Ik kom hier zo op terug, maar eerst moet ik nog wat zeggen over ...”.

4. Elke *samenvatting* achteraf herinnert de lezer nog eens aan wat hij zojuist heeft gelezen. Het is belangrijk om na een onderdeel (bijvoorbeeld de behandeling van enkele argumenten) het betoog te onderbreken, terug te blikken en aan te geven hoe je nu verder gaat. Bijvoorbeeld:

“We hebben gezien welke drie betekenissen Schillebeeckx aan het begrip ‘het kwaad’ geeft. Ten eerste ... Ten tweede ... Ten derde ... Wat is nu de samenhang tussen deze drie betekenissen? Is er wel een samenhang? Deze vragen bespreek ik in de volgende paragraaf”.

5. Zowel voor de lezer als voor jezelf is het verhelderend om elk hoofdstuk af te sluiten met een samenvatting of een voorlopige verbinding met de probleemstelling.

6. Als je een persoon, bijvoorbeeld een schrijfster, in je tekst opvoert, vermeld je de eerste keer haar voornaam of voorletter plus haar achternaam. Bij een latere vermelding is de achternaam voldoende.

5.3.4 *Besluit of conclusie*

De afsluiting van je betoog hoeft geen lange tekst te zijn. Je hebt tenslotte ‘alles’ al gezegd. Voor ons geldt: strikt genomen bevat het besluit van je werkstuk geen nieuwe informatie. Het besluit is bedoeld om de lezer definitief te overtuigen en hem of haar mee te nemen naar een eventueel vervolg. Een goede afsluiting bevat de volgende vier onderdelen.

1. Het besluit begint met een korte samenvatting van je betoog:

“We hebben gezien dat de drie betekenissen die Schillebeeckx aan het begrip ‘het kwaad’ geeft, uiteindelijk zijn terug te brengen tot één betekenis. Het kwaad bleek op verschillende niveaus weliswaar verschillende gedaanten aan te nemen, maar in wezen gaat het om één en hetzelfde fenomeen. Wat betekent dat nu voor de gangbare interpretaties van Schillebeeckx?”

2. De kern van het besluit is natuurlijk de conclusie die je trekt uit het betoog. Die ga je vergelijken met je werkhypothese. Waartoe heeft het onderzoek geleid? Is je werkhypothese bevestigd of weerlegd of iets ertussenin? Zijn de in de inleiding gepresenteerde probleemstelling en onderzoeksvragen beantwoord of verhelderd? Meestal is dat ten dele het geval, en dit moet dan nauwkeurig omschreven worden.

3. De samenvatting van je betoog kun je uitbreiden tot een evaluatie ervan vanuit een ‘metastandpunt’. Dat standpunt moet je overigens ook in je betoog al hebben laten spreken. Het gaat dan om commentaar op je eigen betoog, zoals opmerkingen over je (on)zekerheid ten aanzien van bepaalde argumenten, interpretaties of feiten. Vooral als je niet altijd even zeker bent over iets wat je geschreven hebt, kun je dat beter hardop zeggen. In het besluit komt dat terug als een nuancering of amendering van je conclusie.

4. Aansluitend bij de conclusie kun je je werkstuk afronden met een algemene evaluatie van je onderzoek en je verslaglegging daarvan. Wat heb je geleerd? Wat had de lezer uit je tekst moeten leren? Welke (nieuwe) vragen zijn er opgedoken? Een eventuele mooie uitsmijter - ‘de moraal van het verhaal’ - biedt een waardig einde.

5.3.5 *Afwerking van de tekst*

5.3.5.1 *Tekstverzorging en tekstverwerking*

Een goede opbouw van je werkstuk, waarover in dit deel van de handleiding nu voldoende is gezegd, is niet genoeg. De zinnen moeten ook deugen en in de juiste volgorde staan. De lezer moet zijn aandacht bij de inhoud van je betoog kunnen houden en niet door spelfouten, taalfouten, een vervelende bladspiegel, misleidende tussenkopjes enzovoort worden afgeleid. Het gaat er niet alleen om wat je zegt of schrijft, maar ook hoe je het zegt of schrijft. Ten slotte het belangrijkste: in een academische omgeving moet een schriftelijke presentatie erop wijzen dat je zorgvuldig te werk bent gegaan. Dat vereist een goede afwerking, onder andere dat je goed met de bronvermelding omgaat. Waar moet je op letten?

1. Begin een werkstuk met een titelblad met daarop de vermelding van de titel, je naam, de datum of andere relevante gegevens (zoals studentnummer, de naam van de opleiding en het vak, de docent voor wie je de tekst schrijft).

2. Zorg ervoor dat de inhoudsopgave na het titelblad vooraan de tekst staat en overeenkomt met de daadwerkelijke koppen en paginanummers van de tekst.

3. Schrijf je tekst in zorgvuldig Nederlands (of in een andere taal, na toestemming). Taalfouten en spelfouten zijn vermijdbaar. Let ook op het gebruik van leestekens (punten en komma’s).

4. Gebruik alinea’s, paragrafen, hoofdstukken, kopjes en dergelijke meer om de opbouw van je tekst voor de lezer zichtbaar te maken.

5. Schrijf sekse-neutraal. Een eenvoudiger middel dan een voortdurend ‘hij/zij’ of ‘hij of zij’ is het hanteren van de meervoudsvorm.

6. Nummer de bladzijden en gebruik een prettige bladspiegel (niet te kleine kantlijnen, eventueel anderhalve regelafstand).

7. Gebruik steeds hetzelfde lettertype. Gebruik afwijkingen van lettergrootte alleen wanneer dit functioneel is in de tekst.
 8. Geef duidelijk aan wanneer je citeert (aanhalingstekens) en geef de vindplaats van het citaat. Ook wanneer je een tekst parafraseert of samenvat, geef je in noten de verwijzing.
 9. Maak in de tekst altijd duidelijk wie er aan het woord is: jij zelf of de schrijver van een tekst. Voorbeeld: “Kant zegt het volgende: ‘...’ (KRV, 237). Ik begrijp dit zo: ‘...’.”
 10. Gebruik één stijl voor het weergeven van titels en van afkortingen.
 11. Sluit een werkstuk of scriptie af met een literatuurlijst.
 12. Sluit een scriptie na de literatuurlijst af met een samenvatting en eventueel met bijlagen.
- Voor deze taken en aandachtspunten bieden *tekstverwerkingsprogramma's* van computers soms dankbare hulpmiddelen. Ze bevatten bijvoorbeeld vaste instellingen voor het maken van indelingen, het aanmaken van voet- of eindnoten, of voor een spellingscontrole. Als je niet vertrouwd bent met deze hulpmiddelen, kun je meer ervaren medestudenten raadplegen of jezelf wegwijs maken via het ‘Help-programma’ van de computer.

5.3.5.2 Bronverwijzingen en literatuurlijst

Allereerst betreffen deze de vraag wanneer je naar een bron moet verwijzen; ten tweede de vraag hoe je naar een bron verwijst. Het is niet altijd eenvoudig om te bepalen welke gegevens je moet annoteren en welke niet. Kennis die je bij vakgenoten (docenten, maar ook medestudenten) zonder meer mag veronderstellen, hoeft je niet te annoteren.

Je verwijst wel naar een tekst wanneer jouw eigen tekst op een of andere manier afhankelijk is van de tekst van een ander. Het niet vermelden van de bron geldt (in het uiterste geval) als *plagiaat*, een vorm van diefstal. Doel van de verwijzing is niet alleen om aan te geven dat jij de tekst van een ander gebruikt hebt, maar ook om de lezer de gelegenheid te geven zelf jouw bron na te lezen. De wetenschappelijke plicht tot adequate bronverwijzing geldt eveneens voor informatie die je ontleent aan websites. Ook plagiaat van websites valt vrij eenvoudig vast te stellen. Welke regels moet je in voorkomende gevallen in acht nemen?

- *Je citeert letterlijk een stuk tekst van een ander.* De betreffende tekst zet je tussen dubbele aanhalingstekens (“...”). Wanneer je een stuk tekst weglaat en vervolgens weer verder citeert plaats je tussen beide passages drie puntjes (dus: “So ist es z.B. klar, dass der gegenständliche Hintergrund ... wirklich erlebnismässig ein gegenständlicher Hintergrund ist.”). Vervolgens verwijst je in een noot naar de bron en geef je de bladzijde(n) aan waar de tekst kan worden gevonden.
- *Je vat een stuk tekst samen (of geeft een stuk tekst in eigen woorden weer: parafrase).* Dit is geen letterlijk citaat, maar je mag niet doen alsof je de geschreven tekst zelf bedacht hebt. De lezer moet de oorspronkelijke tekst kunnen nalezen. Hier volstaat een verwijzing naar de bron en naar de bladzijden waar de samengevatte of geparafraseerde tekst te vinden is. Vat je een langer stuk tekst samen, dan geef je meerdere verwijzingen (afhankelijk van de stappen die je zet en de grootte van de gebruikte tekst).
- *Je maakt gebruik van een begrip, een onderscheid, een indeling of wat dan ook van een andere schrijver.*

De volgende drie soorten van bronverwijzing zijn gangbaar:

1. *Voetnoot.* In de tekst staat een nummer dat verwijst naar een tekst onder aan de bladzijde. In de voetnoottekst vermeld je de bron en de bladzijde. Zie voor de weergave van literatuurgegevens paragraaf 4.5.3. In geval van een parafrase is het ook denkbaar dat je de oorspronkelijke tekst in een noot opneemt. Dat geldt ook voor een vertaald citaat in de tekst: indien dit je eigen vertaling is, kan het raadzaam zijn de oorspronkelijke tekst in een noot op te nemen.
2. *Eindnoot.* In de tekst staat een nummer dat verwijst naar een tekst aan het eind van de gehele tekst (of het hoofdstuk). Voor de rest geldt voor een eindnoot hetzelfde als voor een voetnoot.
3. *Tekstnoot.* In de tekst zelf is na een citaat, parafrase of begrip tussen haakjes de auteur,

het jaartal van de bron en de bladzijde te vinden. Deze weergave verwijst weer naar de literatuurlijst. Bijvoorbeeld: (Terpstra 2004, 64). In de literatuurlijst is dan te vinden: Terpstra, M.J. (red.) (2004), *Onderzoeken, lezen, schrijven, spreken*, Nijmegen (Faculteit der Filosofie).

In voet- en eindnoten kun je ook andere teksten opnemen dan bronverwijzingen of citaten. Opmerkingen, verwijzingen naar andere tekstgedeelten, toevoegingen, alternatieve interpretaties enzovoort die de lopende tekst teveel zouden onderbreken kun je in een noot opnemen. Nogal wat publicisten gebruiken noten voor allerlei informatie ten behoeve van de lezer die ze niet in de hoofdtekst kunnen of willen onderbrengen. Dit is ten dele een kwestie van smaak. Wees zuinig met extra informatie in de noten. Soms past zulke informatie eenvoudig in de hoofdtekst, of anders is zij bij nadere beschouwing gewoon overbodig.

Er is in de academische wereld geen standaard om literatuurverwijzingen in wetenschappelijke teksten aan te geven. Er zijn diverse systemen in omloop. In de weergave van literatuurgegevens worden niet altijd dezelfde zaken vermeld (soms meer, soms minder). Iedere wetenschappelijke discipline heeft de voorkeur voor een eigen systeem of zelfs voor meerdere systemen. In elk geval geldt: gebruik een bepaalde verwijfsstijl altijd consequent en volledig. Wij verwijzen naar de *Chicago Manual of Style: Quick Guide*. Hier zijn de meest gebruikelijke stijlen van bronvermeldingen en literatuurlijsten met voorbeelden te vinden: http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

Chicago-Style is voor bachelor eindwerkstuk en pre-master werkstuk verplicht.

5.3.5.5 Eindredactie en samenvatting

Wanneer hoofdgedeelte en conclusie zijn goedgekeurd, kun je aan de eindredactie beginnen. Je geeft de inleiding nu haar definitieve vorm. Je kunt de literatuurlijst opstellen, de samenvatting maken en als laatste eventueel het voorwoord schrijven. Bij de eindredactie behoort de controle op de totale opbouw van je tekst:

- Zijn alle noodzakelijke en aangekondigde stappen en tussenstappen aanwezig en herkenbaar?
- Zitten er geen sprongen in je betoog?
- Zitten er geen overbodige passages in?

Soms blijkt nu dat er nog wat aanvullende tekst nodig is, of dat er geschrapt moet worden. In het algemeen geldt, dat schrappen in vroege versies een flinke bijdrage kan leveren aan de samenhang en leesbaarheid van een tekst. Andere bijdragen aan de leesbaarheid zijn: een levendig en afwisselend taalgebruik (bijvoorbeeld door het vermijden van passieve zinnen) en het gebruik van (leuke) voorbeelden op geschikte plaatsen.

Bij de eindredactie moet je in elk geval je taalgebruik (stijl, spelling, zinsbouw) nalopen. Meestal blijkt het zinvol om de tekst een dag of wat langer opzij te leggen. Dan kijk je frisser en vaak ook kritischer naar je eigen tekst. Print de volledige tekst af en toe uit, dat leest prettiger dan op de monitor. Laat bij voorkeur iemand anders de tekst eens lezen. Je kunt dan tegelijk om tekstcorrecties en om een inhoudelijk oordeel van deze lezer vragen. Het gaat immers niet alleen om wat jij goed vindt. Het gaat erom dat je je werk aan anderen, de lezers, presenteert.

De *samenvatting* mag een halve tot een hele pagina beslaan. Het moet een zakelijke weergave zijn van je probleemstelling, van de werkwijze, en van je belangrijkste resultaten of conclusies. Je moet dus langere stukken uit je hoofdtekst telkens in één zin samenvatten.

5.3.5.3 Vaak gebruikte afkortingen

- *a.a.O.*: am angeführten Orte; t.a.p.
- *a.w./a.W.*: aangehaald werk (angeführtes Werk); het in voetnoten of tekst laatst genoemde boek (van de bedoelde auteur)
- *cf.*: conf.
- *conf.*: (Latijn) confer. vergelijk
- *ebd.*: ebenda
- *ebenda*: in dezelfde tekst (zie a.W.) of: op dezelfde plaats (zie t.a.p.)
- *Ed(s)*: editor(s): redacteur(en) van een boek
- *e.v.*: en volgende
- *Hg. (hg), Hrsrg.*: Herausgeber/herausgegeben: zie bij Ed(s)
- *ib.*: ibid.
- *ibid* (Latijn) ibidem: zie bij “ebenda”
- *infra*: onder: zie verderop in de tekst
- *l.c.*: loc. cit.
- *loc. cit.*: (Latijn) loco citata, t.a.p.
- *o.c.*: op. cit.
- *op. cit.*: opere citato: a.w.
- *passim*: op verschillende plaatsen: bij de verwijzing naar de tekst hoeft geen pagina te worden genoemd, omdat het bedoelde overal in die tekst voorkomt.
- *pro manuscripto*: deze tekst moet als manuscript beschouwd worden, en niet als definitieve, gepubliceerde, of zonder meer publicabele versie.
- *s.*: siehe: zie
- *supra*: boven: zie hoger, zie eerder in de tekst
- *s.v.*: (Latijn) *sub verbo*: onder het (steek)woord: m.n. bij verwijzingen naar encyclopedieën en woordenboeken, wordt niet de pagina maar het steekwoord (lemma) genoemd.
- *t.a.p.*: ter aangehaalde plaatse: op dezelfde plaats als eerder genoemd (in voetnoot of tekst): soms precies dezelfde plaats, soms hetzelfde boek/artikel; in dat geval volgt een pagina-aanduiding
- *t.II*: (Frans) *tôme II*: band II
- *v. voir/voyez*: zie ...
- *vgl.*: vergelijk